

Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasığı

Ömer TÜRKER*

Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseri, sadece Türkiye yazma kütüphanelerinde iki yüze yakın nüshasının varlığından da anlaşılacağı üzere, yazıldığı h. 807 tarihinden bu yana kelam tarihinin en etkili birkaç eserinden biridir. Adudüddîn el-İcî'nin (ö. 756/1355) *el-Mevâkıf* adlı eserinin şerhi olan bu kitap, Cürcânî'den sonra yirminci yüzyıla gelinceye değin İslâm dünyasında kelâm ve felsefenin beş yüzyılına damgasını vurmuş ve şerhi olduğu metnin ününü gölgede bırakmıştır. Bu nedenle de bir yazım türü olarak şerhin en iyi örneklerinden biridir. Pekâlâ, *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı böylesine önemli ve etkin kılan şey nedir? Bu soruya birincisi, *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı hazırlayan kelam ve felsefe geleneklerini, ikincisi de bizzat Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin kendi katkısını dikkate alarak iki yönden cevap vermek mümkündür.

Birincisi: Bilindiği üzere, Gazzâlî (ö. 505/1111) sonrasında kelâm ve felsefenin meseleleri aynı literatürde tartışılmaya başlanmıştır. İlk olarak Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Muhassal, el-Mebâhisü'l-meşrıkıyye, el-Metâlibü'l-âliyye* gibi eserlerinde en yoğun ve sistemli şekilde karşımıza çıkan bu olgu, Râzî sonrasındaki kelam ve felsefe eserlerinin içeriğini ve mesele sıralamasını derinden etkilemiştir. Bu bağlamda İcî'nin *el-Mevâkıf* kitabı ve dolayısıyla *Şerhu'l-Mevâkıf*, altı mevkîf ile İslam fırkalarını konu edinen bir ekten oluşur. Kitap, Fahreddîn er-Râzî'nin mesele sıralamasında önemli değişiklikler yaptığı ve birçok yeni mesele eklediği müteahhirûn kelam geleneği içinde yer alır. *Şerhu'l-Makâsıd* ve *Metâli* gibi diğer müteahhirûn dönemi kelam eserlerinde olduğu gibi *Şerhu'l-Mevâkıf* ta da birinci mevkîf (özellikle bilgi ve nazar bahisleri), *Muhassal*, diğer mevkîfler ise *el-Mebâhisü'l-meşrıkıyye* esas alınarak hazırlanmıştır. Diğer deyişle müteahhirûn dönemi kelam

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

kitaplarının tertip ve muhtevasını belirleyen eser, *el-Mebahisu'l-meşrıkıyye*'dir. Bu eserde Fahreddîn er-Râzî, mantık dışında fizikten metafiziğe bütün felsefî ilimlerin içeriğini önceki kalamcıların “bakış açısıyla” ârazlar, cevherler, ilahiyat ve nübüvvet ana başlığı altında ele almıştır. Dolayısıyla kitap, içeriği dikkate alındığında, hem bir kalam hem de felsefe kitabı olarak okunabilir niteliktedir ve kitabı anlamak, kalam ve felsefe geleneklerine hâkim olmayı gerektirir.¹ Bu bağlamda *Şerhu'l-Mevâkıf*, esas itibarıyla Râzî sonrası yetişen düşünürlere ait eleştirel okumaların ortaya çıkardığı sorunlara kapsamlı çözümler üretme iddiasındadır ve on üçüncü yüzyıl ve sonrasında gelişen Râzîci geleneğin son büyük klasiği sayılabilir.

Fahreddîn er-Râzî'nin kalam ve felsefe arasında kurduğu ilişki, İslam düşünce geleneğinde herhangi bir düşünce tarihçisinin dikkatinden kaçması mümkün olmayan birkaç önemli sonuç doğurmuştur. İlk olarak söz konusu yaklaşma, kalam ve felsefe geleneklerine mensup sayılan düşünürlerin tamamının her iki geleneği de uzman seviyesinde bilmesine yol açmıştır. Neredeyse kalamcılarının tamamı, birer İbn Sînâ (ö. 428/1037) şârihi ve mantık, genel kavramlar, tabiat bahislerinin pek çoğunda İbn Sînâ takipçisidir. Aynı şeyi felsefî ekollere mensup sayılan düşünürlerin kelamla ilişkisi söz konusu olduğunda da söylemek mümkündür. Bu ise söz konusu yaklaşmanın ikinci bir sonucunun ortaya çıkmasına yol açmıştır: On üçüncü yüzyıl ve sonrasında yaşayan düşünürler, inceledikleri meselelerde ileri sürülen kalamî ve felsefî görüşleri her iki ekolün ortak yönteminin imkanlarını dikkate alarak eleştirel bir okumaya tabi tutarlar. Eleştirel okumanın anlamı, herhangi bir kavram ve önermeyi ona ulaştıran bilgisel süreçlerin izini sürerek yöntemin bilgiye ulaştırıp ulaştırmadığını ortaya koyma çabasıdır. Biz bu çabaya, bir düşünceye ulaşılan yöntemi takip ederek o düşüncenin doğruluk veya yanlışlığını delilleriyle birlikte ortaya koyma çabası olması bakımından “tahkîk”; hakikat araştırmasında kullanılan yöntemin gücü ve sınırlarını belirleme çabası olması bakımından “eleştirel düşünce”; yöntem sorgulamasının sonuçlarından hareketle ekolü tanımlayıcı ilkeler dışında ekol mensubiyetini ikinci plana iterek görüşlerin eleştirilmesi ve tercih edilmesi bakımından “yeni ekolleşme temayülü” diyebiliriz.

Bu üç unsurunu beraberce dikkate aldığımızda kalam-felsefe yaklaşmasının üçüncü ve en önemli sonucuna ulaşırız: Fahreddîn er-Râzî'nin düşünce tarihçiliği ile düşünürlüğü tam anlamıyla birleştiren tavrı, ekol mensubiyetlerini mesele seviyesinde önemsizleştiren ve tek tek sorunları çözmek amacıyla geliştiren teorilerin sürekliliğine göre ekolleşme sorununu yeniden ele almamızı gerektiren eleştirel bir düşünce geleneğinin başlamasını sağlamıştır.

1 Fahreddîn er-Râzî'nin belli başlı kalam eserlerinin içeriği ve bu içeriğin önceki kalam ve felsefe eserleriyle ilişkisi için bkz. Ömer Türker, “Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddîn er-Râzî”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî*, Ömer Türker ve Osman Demir (ed.), İstanbul: İSAM Yayınları, 2013, s. 17-41.

İşte genelde *Şerhu'l-Mevâkıf*'in önemi ve etkisi tam da bu bağlamda tebellür eder. Yaşadığı yüzyılın en büyük kelamcısı sayılabilecek Adudiddîn el-İcî'nin *el-Mevâkıf*'taki tahlil ve yorumlarını tevarüs eden Seyyid Şerîf, görüşlerin dayanaklarını ve sonuçlarını, görüş farklılıklarının kaynağını (niza mahalli), kavramların anlamları ve kavramlar arası ilişkiyi tespit ve ifadede son derece ustadır. Bu ustalık, yer yer onun bizzat kendi tercihlerini belirlemeyi güçleştirse de okuyucusuna bir bütün olarak kelâm ve meşşâî metafiziğin inceliklerini kavrama imkânı sunmaktadır. Zira diğer pek çok müteahhirün dönem kelâmcısı gibi Seyyid Şerîf de bir Eş'arî kelâmcısı olduğu kadar bir İbn Sînâ şârihidir. Bu nedenle *Şerhu'l-Mevâkıf* bu disiplinlerin sistematik yapısını ortaya koyması açısından bir kelâmcı ve filozof formasyonu barındırırken kelâm ve meşşâî felsefedeki farklı görüşlerin karşılaştırılmalı bir tahkikini yapıp bir zümre olarak filozof ve kelâmcıların görüşlerini belirlemesi, ortak ve farklı noktalarını ortaya koyması ve önde gelen filozof ve kelâmcıların kelâm ve felsefe tarihine katkılarını dikkat çekmesi açısından da bir kelâm ve felsefe tarihi kavrayışı içerir.

Bu özelliğiyle İslâm'da felsefe ve kelâm tarihini geriye dönük olarak yeniden yazma imkânını taşıyan *Şerhu'l-Mevâkıf*hiç kuşkusuz sadece Seyyid Şerîf Cürçânî'nin değil, Fahreddîn er-Râzî ve sonrasında yetişen muhakkik kelâmcı ve filozofların da teorik kavrayışını yansıtır. Cürçânî'nin başarısı, İcî'nin *el-Mevâkıf*'ını istidlâl yöntemini kullanan tümel disiplin mensuplarının ortak birikimini eleştirel bir okumayla temsil eden bir klasiğe dönüştürmesidir. Bu bakımdan *Şerhu'l-Mevâkıf*, yazımını önceleyen dönem için bir kılavuz, sonraki dönem içinse bir anahtardır. Metnin önceki dönemle irtibatı, bir yandan erken dönem Mu'tezile düşünürlerine kadar uzanan kelimeler geleneğine diğer yandan da İbn Sînâ üzerinden felsefe geleneğine atıf yapması ve dayanmasında görülebilir. Sonraki dönemle irtibatı ise *Şerhu'l-Mevâkıf*'in bütünü ve değişik meseleleri üzerine yazılan çok geniş bir haşiyeler listesinden anlaşılabilir. Sonraki dönemdeki tesirini ifade etmek için Seyyid Şerîf el-Cürçânî'den sonra kaleme alınan ve bir şekilde Fahreddîn er-Râzî geleneğiyle irtibatlandırılabilen kelimeler kitaplarının *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı dikkate almadan yazılmasının, kelimeler tartışmalarının tarihsel seyri açısından neredeyse imkânsız olduğunu söylemek yeterlidir.

Bu özelliğinden dolayı *Şerhu'l-Mevâkıf* Osmanlı'nın son döneminde İstanbul ve Kahire gibi İslam dünyasının kültür merkezlerinde gerek yalın olarak gerek Hasan Çelebi (ö. 891/1486) ve Siyalkûtî (ö. 1067/1657) haşiyeleriyle birlikte pek çok kez basılmıştır. Bilhassa bu iki haşiyeye birlikte basılmasının nedeni, bunların tam veya tama yakın olup en yetkin hâşiyeler kabul edilmesidir. Çelebî haşiyesi, esas itibarıyla *Şerhu'l-Mevâkıf*'in eleştirel bir okumasıdır ve baştan sona Cürçânî'nin çözümlerinin yeniden sorunlaştırılmasını hedefler. Siyalkûtî haşiyesi ise neredeyse satır satır Fenârîzâde haşiyesine reddiye olarak kaleme alınmıştır ve genel olarak Cürçânî'nin bir savunusunu içerir. Yaklaşık iki yüzyıllık zaman aralığında biri

Osmanlı diğeri Babür hanedanlığında yaşayan bu iki düşünürün yazdığı hâşiyeler *Şerhu'l-Mevâkıf*'ın İslam düşüncesinin ilerleyen yüzyıllarında yeniden üretilerek düşünce hayatını beslemesine güzel birer örnektir.

Şerhu'l-Mevâkıf, dokuzuncu yüzyılın sonlarına değin olanca etkinliğine rağmen, geçen asrın ikinci çeyreğinden itibaren on ikinci yüzyıldan sonra yazılmış pek çok eserle aynı kaderi paylaşarak neredeyse unutulmaya yüz tuttu. Kuşkusuz bunda, İslâm düşüncesinin genel olarak Gazzâlî sonrası dönemini bir tekrar ve taklitten ibaret gören veya kelâm, felsefe ve tasavvuf gibi tümel disiplinlerdeki teorik düşünceyi İslâm'ın temel kaynaklarından bir sapma kabul eden anlayışların yaygınlık kazanmasının büyük payı vardır. Fakat bundan daha önemlisi, çağdaş Batı düşüncesinin baş döndürücü etkisinin Müslüman dünyanın aydınları ile klasik İslâm düşüncesi arasında kapatılması hayli güç bir zihinsel mesafe oluşturmaktadır. Bununla birlikte on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren İslâm dünyasının daha yakından tanımaya başladığı ve klasik İslâm düşüncesi hakkında zihinsel bulanıklığa yol açan çağdaş Batı düşüncesi, hayatımızı biçimlendiren maddî unsurların kahir ekseriyetinin teorik temellerini barındırmasına rağmen İslâm ülkelerinde beklenen “yenileşme” etkisini gösterememiş veya en azından yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren böyle bir kanı oluşmaya başlamıştır. Bu sebeple olsa gerek geçen asrın sonlarından itibaren klasik İslâm düşüncesine yönelik ilgi artmış ve bu bağlamda on üçüncü yüzyıl ve sonrasında kaleme alınan pek çok felsefe, kelim ve tasavvuf klasiği Türkçeye çevrilerek bunlar hakkında çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı da Ömer Türker tarafından çevrilerek üç cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı tarafından yayımlanmıştır (2015).²

Şerhu'l-Mevâkıf: Kelam İlminin Son Büyük Klasiği

Ömer TÜRKER

Özet

Şerhu'l-Mevâkıf Fahreddîn er-Râzî ve sonrasında yetişen muhakkik kelâmcı ve filozofların teorik kavrayışını yansıtır. Cürcânî'nin başarısı, İcî'nin *el-Mevâkıf*'ını istidlâl yöntemini kullanan tümel disiplin mensuplarının ortak birikimini eleştirel bir okumayla temsil eden bir klasiğe dönüştürmesidir. Bu bakımdan *Şerhu'l-Mevâkıf*, yazımını önceleyen dönem için bir kılavuz, sonraki dönem içinse bir anahtardır. Dolayısıyla *Şerhu'l-Mevâkıf*, esas itibariyle Râzî sonrası yetişen düşünürlerle ait eleştirel okumaların ortaya çıkardığı sorunlara kapsamlı çözümler üretme iddiasındadır; on üçüncü yüzyıl ve sonrasında gelişen Râzîci geleneğin son

2 Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Türker, “Önsöz”, “Giriş”, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, c. 1, s. 13-88.

büyük klasîği sayılabilir. Eserin önemini anlatmak için, Cürcânî'den sonra kaleme alınan ve bir şekilde Fahreddîn er-Râzî geleneğiyle irtibatlandırılabilen kalam ve felsefe kitaplarının *Şerhu'l-Mevâkıf*'ı dikkate almadan yazılmasının, neredeyse imkânsız olduğunu söylemek yeterlidir.

Anahtar Kelimeler: Cürcânî, Râzî, Şerhu'l-Mevâkıf, Kalam, Felsefe.

Sharh al-Mawaqif:

The Last Great Classic of Islamic Theology (Kalam)

Ömer TÜRKER

Abstract

Sharh al-Mawaqif reflects the theoretical conception of Fakhr al-Din al-Razi and the verifying theologians (*muhaqqiq*) and philosophers who lived after him. Al-Jurjani's success is due to his transformation of al-Ijî's *al-Mawaqif* into a classic representing the critical study of the common heritage of members of the universal disciplines using the method of inference. In this regard, *Sharh al-Mawaqif* constitutes a guide for the preceding period and a key for the subsequent. Thus *Sharh al-Mawaqif* professes to generate extensive solutions to problems that have emerged as a result of the critical studies of post-Razian thinkers. It may be considered the last greatest classic of the Razian tradition that has developed in the thirteenth century and beyond. To show the importance of this work, it is sufficient to say that it is nearly impossible for any work of theology or philosophy written after al-Jurjani to disregard *Sharh al-Mawaqif*, if it seeks to be identified with the Razi tradition.

Keywords: al-Jurjani, al-Razi, *Sharh al-Mawaqif*, Theology, Philosophy.

